

साहित्य, संगीत र कलाप्रति प्रतापमल्लको झुकाव

रुक्मिणी (वन्त) प्रधान †

विश्व इतिहास केलाई हेर्ने हो भने कैयौं साम्राज्य, राज्य उदाएको तथा क्लाइएको पाउँदाँ । तर जुन साम्राज्य, राज्यले साहित्य, संगीत, कलाको विकाश गरेर गएका छन्; सांस्कृतिक उत्थान गरेर गएका छन्; तिनको संफना भने चिरस्थायी नै रहेको पाइन्छ । जुन राज्यले संस्कृति, साहित्य, संगीत, कलाको विकाश गर्न सकेनन्; तिनको संफना केही रहे तापनि त्यति उल्लेखनीय रहेको पाइँदैन । साँच्चै मन्ने हो भने विशिष्ट साहित्यकार, संगीतकार र कलाकारको महत्त्व त राष्ट्रिय सीमा नाघेर अन्तराष्ट्रिय बन्न पुगेको हुन्छ । त्यस कारण इतिहास राजनीतिले मन्दा संस्कृति, कला आदिले स्मरणीय बनेको हुन्छ मन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

साहित्य, संगीत, कलालाई अघि बढाउने नेपाली शासकहरूमा कान्तिपुरका राजा प्रतापमल्ल पनि उल्लेखनीय रहेका छन् । सानो कान्तिपुरका राजा भए पनि साहित्य, संगीत, कलाप्रति उनको जुन फुकाव रह्यो; त्यो निकै चाखलाग्दो रहेको छ । यस कारण प्रस्तुत लेखमा त्यस वारे प्रकाश पार्ने चेष्टा गरिएको छ ।

प्रतापमल्ल वारे चर्चा गर्नु मन्दा पहिले अरु नेपाली राजाहरूले यस क्षेत्रमा देखाएको अभिरुचि वारे केही लेख्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

प्राचीनकालदेखिको नेपालको इतिहास केलाई हे-याँ भने धेरैजसो शासकहरू साहित्य, संगीत र कलाका उपासक नै रहेको पाइन्छ । साथै प्रजाहरू पनि यी कलादेखि विमुक्त नभएर साहित्य, संगीत र कलामा अभिरुचि राख्ने रहेको देखापर्छ ।

नरेन्द्रदेव तम्का चिनिया दूतमण्डली यहाँ आएको थियो । उक्त चिनिया वृत्तान्त अनुसार पनि नेपालीहरू प्राचीन समयदेखि नै साहित्य, संगीत, नृत्य रूचाउने थिए मन्ने थाहा हुन्छ । उनले नेपाली समाजको वर्णनको सिलसिलामा 'नाचगान गरी रमाइ वस्ने नेपाली जनताको प्रवृत्ति रहेको छ' मन्ने खालको भावना व्यक्त गरेका छन् । चिनिया वृत्तान्तको यस मनाइलाई लिच्छविकालका अभिलेखले पनि पुष्टि गरेको पाइन्छ । लिच्छविकालका शिवदेव र अंशुवर्माको लेलेको अभिलेखमा 'वादित्रगोष्ठी' को उल्लेख आएको छ^१ ।

† श्रीमती रुक्मिणी प्रधान, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रमा सहायक प्राध्यापक हुनुहुन्छ ।

यो बाजाको वन्दोवस्त गर्न बनाइएको गोष्ठी वा समूह थियो । जहाँ संगीत कलाको सम्बन्ध हुन्छ, त्यहाँ बाजा बजाउने दल हुनु अनिवार्य छ । यो कुरा आधुनिक विश्वको संदर्भमा पनि थाहा भएकै कुरा हो । यसरी प्राचीन समयमा मनोरञ्जनार्थ नाच गानको महत्त्व रहेको बुझिन्छ । शिवदेव द्वितीयको वलम्बू अभिलेखमा पशुपति मट्टारकको जात्रा गराउने उल्लेख परेको छ ।

लिच्छविकालका शासक राजाहरूको पनि ध्यान यस तर्फ रहेको थियो । गोपालराज वंशावली अनुसार लिच्छवि राजा हरिदत्तले उपत्यकाका चार नारायणको स्थापना गराएका थिए । कार्तिक शुक्ल एकादशी, द्वादशीतिर जुन चार नारायणको परिक्रमा गर्ने परम्परा अद्यावधि चलिरहेको छ ।

राजा मानदेवको समयमा साहित्यको विकास भएको थियो भन्ने ज्ञात हुन्छ । उनको समयको पहिलो अभिलेख चाँगुनारायणको शिलास्तम्भ हो । स्तम्भलेखको संस्कृत साहित्य उच्च कोटीको छ । यसबाट त्यसबेला साहित्यको उन्नति भएको थियो भन्न गाह्रो पर्दैन । त्यसका कविको परिचय पाइएको छैन, तापनि त्यसमा भएको रचना शैलीबाट कवित्व शक्ति भएका विद्वान्बाट त्यसको रचना गरिएको स्पष्टै थाहा हुन्छ^२ । मानदेवकी छोरी विजयवतीको सूर्यघाटको अभिलेखबाट पनि तात्कालिक समाजमा साहित्य, संगीत, नृत्य, गान आदि कलाको महत्त्व रहेको थाहा हुन्छ । उनलाई अभिलेखमा विभिन्न कला जस्तै नाच, गान, वाद्य विद्याको शिक्षा दिइएको भनिएको छ^३ । अशुवमाले आफूलाई "शास्त्र अध्ययन गर्दा अपार आनन्द लाग्छ" भनी बोलेका छन् । फेरि उनको आफ्नो प्रशस्ति श्रीकलहाभि-मान्नी राजा (लक्ष्मीसंग कलह गर्न गर्वमान्ने राजा)^४ तर्फ ध्यान दिने हो भने पनि उनको साहित्य, कला तर्फको अभिरूचि थाहा हुन्छ । जयदेव द्वितीयको पशुपति अभिलेखबाट पनि नेपाली कला साहित्यको बोध हुन्छ । अभिलेखको परिष्कृत संस्कृत भाषा र त्यहाँ वर्णन गरिएको चाँदीको कमल चढाएको आदिले उपर्युक्त कुराको पुष्टि गर्दछ । अभिलेखमा पशुपति-लाई चढाइएको कमललाई लक्ष्मि गरी कविताको रचना गरिएको छ । जसमध्ये पाँच पद्य जयदेवका आफ्नै रचना हो भनी अभिलेखले नै भन्दछ । अभिलेखमा उनलाई "असल कवि" भनिएको-बोझ पनि जयदेवमा कवित्व शक्ति थियो भन्ने थाहा हुन्छ^५ ।

यसरी लिच्छवि अभिलेखको अध्ययन मनन गर्दा लिच्छविकालका शासकहरूमा धेरैजसो साहित्य, संगीत, कलामा रुचि भएका थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । मानदेवको विष्णु विक्रान्त मूर्ति, विष्णुगुप्तले बनाउन लगाएका बुढानीलकण्ठको मूर्ति, जयदेव द्वितीयले चढाएका चाँदीका अष्टदल कमल, मानदेवकी छोरी विजयवतीले हासिल गरेको विविध कला, नृत्य, संगीत, वाद्य आदि, अशुवमाले विद्या पढ्ने शौक, जयदेवको कवित्व गुण आदि ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा रहेको छ । इतिहासको अध्ययन गर्दा तात्कालिक नेपाली कला स्वदेशमा मात्र सीमित थिएन भन्ने थाहा हुन्छ । पछि गएर यसको माग विदेशमा समेत भएको थियो । नेपाली कलाकार अनिकोको तिब्बत, चीन भ्रमण यसको उदाहरण हो^६ ।

मध्यकालमा आर सार साहित्य, संगीत, कलाले विकसित हुनु पायो । राष्ट्रिय अभिलेखा-लय, केंसर पुस्तकालय आदिमा सुरक्षित प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरू केलाएर हेर्ने हो भने तिन-मा नाटक, काव्य, गीत संग्रह पनि निकै मात्रामा छन् । यी मध्ये धेरैजसा कृति, नाटकहरू राजकुमारहरूको विवाह-आदि विभिन्न अवसरमा रचिएका र लेखिएका देखापर्छन् । यसबाट प्रत्येक जसो राजकुमारहरूको विवाह, व्रतबन्ध आदिमा नयां नयां नाटक बनाई खेलाउने गरे-को कुरा थाहा हुन्छ । साथै धेरैजसा नाटकहरू संगीतमय नै हुन्थे । नाटक प्रायः जसो देव-देवीसंग सम्बद्ध हुने हुँदा त्यसमा मूर्तिकला आदिको पनि स्थान हुन्थ्यो । यसबाट एकातर्फ लेखकलाई प्रोत्साहन हुन्थ्यो भने नृत्य, गीत, वाद्य (तोर्यत्रिक) को परम्परालाई अटूट पार्न मद्दत मिल्दथ्यो^७ । जयस्थिति मल्लका जेठा छोरा धर्ममल्लको विवाहोत्सवमा धैरवानन्द नाटक लेखाई खेलाइएको थियो^८ । समय-समयमा नाटक आदि लेख्ने परम्पराले त्यसवेला विद्या-को स्तह केही बढेको बुझिन्छ । नाटक राजदरवारमा मात्र सीमित नराखी जनताहरूलाई समेत देखाउन एक महीनासम्म नचाइएको वर्णन गोपाल वंशावलीमा परेको छ^९ । केही पछि गएर विभिन्न अवसरमा नचाइने नाटकका नाच, गान, बाजा आदिको संयोजक राजा आफै मस्को कुरा पनि प्रकाशमा आएको छ । यदामल्लका छोरा रणमल्लले आफ्ना छोरा माधव-मल्लको विवाहको अवसरमा 'पाण्डवविजय' नामक नाटक बनाउन लगाएका थिए । उक्त 'पाण्डवविजय' नाटकका लागि गीत, वाद्य र नाचको संयोजन खुद रणमल्लले गरेको कुरा त्यस नाटकको प्रस्तावनाको केही अंशबाट थाहा हुन्छ^{१०} ।

विवाह, व्रतबन्ध, राज्याभिषेक आदिमा उपर्युक्त प्रकार नाटक आदि बनाई खेलाउने प्रथा पछिसम्म रह्यो । मक्तपुरको राजगद्दीमा जितामित्रमल्ल बसे पछि, उनले आफ्ना माई उग्रमल्लको विवाह धुमधामसंग गराएका थिए । उक्त अवसरमा पाटनका राजा श्री-निवासमल्ल आई पाँच दिनसम्म बसेको वर्णन पाइन्छ । यसवेला देखाइएको नाच श्रीनिवास-मल्लले पनि हेरेका थिए र उनले पुरस्कार स्वरूप दश रूपैया दिएको वर्णन गरिएको छ^{११} ।

यसरी हाम्रो यहाँ प्राचीनकालदेखि नै साहित्य, संगीत र कला प्रति राजा र प्रजाहरू-को अभिरूचि रहेको पाइन्छ । यस परिस्थितिमा हुर्केका राजा प्रतापमल्लको साहित्य, संगीत र कलाप्रति मुक्काव हुनु साधारण कुरा हो मन्ने तर्क उठ्न सक्छ । तर गहिरिएर तुलनात्मक ढंगले विचार गर्ने हो मन्ने प्रतापमल्लको साहित्य, संगीत र कलाप्रतिको मुक्काव बढी नै उल्लेखनीय रूपमा रहेको हामी पाउँछौं ।

प्रतापमल्ल कलिलै उमेरमा राजनीति क्षेत्रमा उत्रेका थिए । राजा शिवसिंहले ललितपुर, कान्तिपुर अन्तर्गत पारेपछि ललितपुरको प्रतिनिधि शासक बनाई जेठा छोरा हरिहरसिंहलाई पठाएका थिए । नाति लक्ष्मीनरसिंहलाई भने आफ्नो साथै कान्तिपुरमा राखेका थिए^{१२} । बाजे शिवसिंहको मृत्यु पछि कान्तिपुरको राजगद्दीमा लक्ष्मीनरसिंह बसे । उता पाटनको शासन माई सिद्धिनरसिंह मल्लले अर्द्ध्याए । यसरी कैयौं वर्ष पछि शिवसिंहको प्रयासले संयुक्त

६८ सि.एन ए एस जर्नल, मोलम ६, नं. १ (डिसेम्बर १९६१)/नं. २ (जुन १९६२)

मएको काठमाडौं र पाटन राज्य लक्ष्मीनरसिंहको कमजोरीले एक पटक पुनः टुक्रियो । यो कुरा महत्वाकांक्षी युवक युवराज प्रतापमल्ललाई चित्त बुझेको थिएन । फलस्वरूप १३ वर्षको सानै उमेरमा आफ्ना केही सहयोगीका साथ ललितपुर उपर आक्रमण गर्न उनी पुगे^{१३} । त्यस वसत सिद्धिनरसिंहमल्ल कृष्ण मन्दिर बनाई कोटिहोम गर्न लागेका थिए ।

ने.सं. ७५७ (वि.सं. १६६३) को स्वयम्भूको एक अभिलेखमा लक्ष्मीनरसिंह र प्रतापमल्लको संयुक्त शासनको वर्णन परेको छ^{१४} । यसको पाँच वर्ष पछि १८ वर्षको उमेरमा काजी मीम-मल्लको सहयोगले पिता लक्ष्मीनरसिंह मल्ललाई कैद गरी प्रतापमल्ल आफू स्वतः राजा हुन पुगेका थिए^{१५} ।

प्रतापमल्ल आफ्नो ३३ वर्षको शासनकालमा राजनैतिक दाउपेचमा निकै व्यस्त रहेका छन् । साथै साहित्य, संगीत र कलाप्रति पनि उनको फुकाव कम रहेको थिएन ।

प्रतापमल्लले पाएका शिक्षा -

तात्कालिक ट्यासफू, टिपोट, वंशावली आदिमा प्रतापमल्लको जन्म मृत्यु आदि घटना र राजनैतिक, धार्मिक गतिविधि बारे निकै कुरा टिपिएका पाइन्छन् । तर उनको शिक्षा बारे भने कतै केही टिपिएको पाइँदैन । यस्तो हुँदा उनले शिक्षा कहिले, कसरी लिए, उनका गुरुको थिए आदि कुरा थाहा पाउन सकिएको छैन । पछि प्रतापमल्लको दरवारमा लम्बकण्ठा मट्ट आदि विद्वान् रहेको वर्णन पाइन्छ^{१६} । तर उनले कोसँग पढे मन्ने कुराचाहिँ थाहा हुन सकेको छैन ।

आफ्नो उपनाम नै 'कवीन्द्र' (ठूला कवि) राख्न मन पराउने प्रतापमल्लले विद्या पढेका थिए मन्ने कुरामा भने कुनै सन्देह छैन । प्रतापमल्लले आफ्ना कति अभिलेखमा आफैले शास्त्रहरू हेरेको चर्चा ठाउँ ठाउँमा गरेका छन्^{१७} । यसबाट प्रतापमल्लले शास्त्रहरू पढेको प्रमाणित हुन्छ । तर कुन कुन शास्त्र अथवा के के पढेका थिए मन्ने कुराचाहिँ त्यताबाट पनि सुल्दैन । प्रतापमल्लका एक दुई अभिलेखबाट उनले पढेका विषयको फलक हामी पाउन सक्छौं । उदाहरणार्थ स्वयम्भू अनन्तपुरको प्रतापमल्लको अभिलेखलाई देखाउन सकिन्छ^{१८} । त्यसमा प्रतापमल्लले आफूले पढेको विषयको केही चर्चा गरेका छन् । त्यस अभिलेखबाट प्रतापमल्लले संस्कृत व्याकरण, कोश अलंकार आदि पढ्नाको साथै संस्कृतमा गद्य पद्य लेख्ने अभ्यास गर्नुका साथै मीमांसान्याय, योगवेदान्त वैशेषिक आदि दर्शनशास्त्र पनि पढेका मन्ने थाहा पाइन्छ, साथै बौद्ध दर्शन आदि पनि पढेको कुरा फल्किन्छ । विचारार्थ, अनन्तपुरको उक्त अभिलेखको अलिकता उद्धरण यहाँ दिइएको छ ।

.....अनवद्यगद्यपद्यादि विविधव्याकरणचातुरीधुरीण, सततकृत मीमांसान्यायपातञ्जल वेदान्त वैशेषिक व्याकरणकाव्यकोषालंकारादि सकलशास्त्रानुशरण, सुगतमतविनोदितान्त-
ष्करण.....

(दोषरहित गद्यपद्य आदि अनेक धरि काव्य रचना गर्नामा सिपालु, सधै मीमांसान्याय योग वेदान्त वैशेषिक व्याकरण काव्य कौश अलङ्कार आदि सारा शास्त्रको रफत (अभ्यास) गरेका बौद्ध मतले मन वहलाएका)^{१९} ।

यसबाट प्रतापमल्लले पढेका विषयको अलिकता फलक पाइन्छ । प्रतापमल्लका अरू अभिलेखहरू केलाई हे-याँ भने उनले अरू शास्त्रहरू माँ ज्योतिष, धर्मशास्त्र आदि पनि पढेका थिए भन्ने संकेत पाइन्छ । उनका स्तोत्रहरू केलाउँदा उनले पुराण, तन्त्रविद्या आदि पनि केही पढेका थिए भन्ने थाहा हुन्छ ।

मल्लकालमा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरू केलाइ हे-याँ भने त्यसताका रामायण, महाभारत, पुराण, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, काव्य, नाटक आदि विषयका ग्रन्थ नै पढ्ने चलन थियो भन्ने देखिन्छ^{२०} । यो कुरा राष्ट्रिय अभिलेखालय, कैसर पुस्तकालय आदि स्थानमा रहेका मल्लकालका हस्तलिखित ग्रन्थबाट थाहा पाइन्छ । यसो हुनाले यही परम्प-रामा प्रतापमल्लले पनि उपर्युक्त विषय पढेको कुरा ज्ञात हुन्छ ।

प्रतापमल्लको प्रशस्ति -

प्रतापमल्ल प्रतिमाशाली व्यक्ति थिए । साथै उनले त्यसवेला प्रचलित शास्त्रीय शिक्षा पनि हासिल गरेका थिए । यसो हुनाले अरू मल्ल राजाहरू भन्दा उनी अलि बेग्लै खालका बनेको देखिन्छ । विशेष गरी उनी साहित्य, संगीत, कला आदि प्रति फुके^{२१} । यस कुरा-को फलक प्रतापमल्लको प्रशस्तिबाट पनि राम्ररी पाइन्छ । स्थितिमल्ल पछि उनका सन्तान-हल्ले विशेष गरी कान्तिपुरका मल्ल राजाहल्ले लिने गरेको राजकीय प्रशस्ति निम्न प्रकार-को थियो -

* श्रीमत्पशुपतिचरणकमलधूलिधूसरितशिरोरूह श्रीमन्मानेश्वरीष्टदेवतावरलब्धप्रसाद देदी-
प्यमान मानोन्नत श्रीरघुवंशावतार रविकुलतिलक नेपालेश्वर महाराजाधिराज राजराजेन्द्र
सकलराज चक्राधीश्वर ----- परममट्टारक देव*^{२२} प

आधिकारिक कागजपत्रमा प्रतापमल्लले पनि उपर्युक्त प्रशस्ति नै लिएको पाइन्छ^{२३} । तर स्वतंत्र रूपमा आफ्ना अभिलेखमा प्रायः प्रतापमल्लले लिने गरेको प्रशस्ति निम्न प्रकारको छ -

* शस्त्रशास्त्र संगीतादिसकलविद्यापारग महाराजाधिराज विदग्धबूढामणि श्रीश्रीराज-
राजेन्द्र कवीन्द्र जयप्रतापमल्ल*

यसबाट प्रतापमल्लको आन्तरिक भावना बुझ्न सक्छौ । उनलाई *म शस्त्र, शास्त्र, संगीत आदि विद्यामा पारङ्गुत हु, असल विद्वान् हु, कवीन्द्र (ठूला कवि) हुं भन्ने धारणा थियो^{२४} । त्यस कुरालाई प्रशस्तिमा समेत विशेष जोड दिई लेख्न लगाएका हुनाले उनको आदर्श साहित्य, संगीत आदि प्रति फुकेको थियो भन्ने स्पष्ट फल्किन्छ । उक्त कुरा

७० सि एन ए एस जर्नल, मॉल ६, नं. १ (डिसेम्बर १९६१)/नं. २ (जुन १९६२)

प्रशस्तिमा देसाउनाको लागि मात्र राख्न लगाएको नभई प्रतापमल्लमा उक्त प्रशस्ति सार्थक पनि थियो । उनको विभिन्न क्रिया कलापतिर दृष्टि दियो भने उक्त कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

‘कवीन्द्र’ उपनाम -

उच्च आदर्श भएका राजा वा उच्च आदर्श देसाउन चाहने राजाहरूले आफ्नो आदर्श मित्दो उपनाम लिएको उदाहरण धेरै पाइन्छ । भारतका प्रख्यात राजा अशोक ‘प्रियदर्शी’ नामले प्रसिद्ध भए^{२५} । द्वितीय चन्द्रगुप्त ‘विक्रमादित्य’ नामले प्रख्यात भएका थिए^{२६} । हर्षवर्धन ‘शीलादित्य’ कहलार । लिच्छविकालका नेपालका प्रख्यात राजा अंशुवर्मा ‘श्रीकलहामिमानी’ उपनामले चिनिन्छन् । अमिलेखहरूमा राजाको नाम अंशुवर्मा लेखिएको नभएर ‘श्रीकलहामिमानी राजा’ मात्र भनिएको पनि पाइन्छ^{२७} । लिच्छविकालका अर्का राजा जयदेव द्वितीयले ‘परचक्रकाम’ भन्ने उपनाम लिएका थिए ।

यसै गरी प्रतापमल्लले पनि आफ्नो उपनाम ‘कवीन्द्र’ लिएका थिए । प्रतापमल्लका प्रशस्तिमा ‘कवीन्द्र’ उपनामको प्रयोग विधिवत् भएको छ । साथै प्रतापमल्लका हर अमिलेखमा उनको नाम साथ ‘कवीन्द्र’ उपनाम पनि जोडिएको हुन्छ । प्रतापमल्लको राजा हुनु भन्दा पहिले देखिनै कविता प्रति चाख रहेको बुझिन्छ । उनी राजा भएपछि राख्न लगाएको पहिलो अमिलेखमा नै ‘कवीन्द्र’ भनिएको बाट उनको रुचि थाहा हुन्छ^{२८} । महेन्द्रमल्लले चलाएको नयाँ मुद्रा ‘महेन्द्रमल्ली’ कहलायो । त्यस पछि मल्ल राजाका टक तत् तत् राजा-का नाम जोडिई चलेको पाइन्छ । प्रतापमल्लका टकचाहिं ‘कवीन्द्रमल्ली’ भनी चिनिन्छ । उनले बनाएको एक ‘पुर’ ‘कवीन्द्रपुर’ भनियो^{३०} ।

यसबाट प्रतापमल्लको आदर्श आफू ‘ठूलाकवि’ हु भन्ने देसाउने रहेको थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । साथै प्रतापमल्लको साहित्य प्रति फुकाव बढी नै थियो भन्ने कुरा राम्ररी थाहा पाइन्छ । कान्तिपुर अन्तर्गतका प्रसिद्ध देवालयहरूमा उनका कविता अंकित अमिलेखहरू पाइएका हुनाले पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ ।

होरा नातिहरूमा पनि कवित्व-परम्परा

कुनै मानिसले गरेको असल वा सराव कुराको असर होरा नातिहरूसम्म पनि देसापर्छ भनिन्छ । प्रतापमल्लले साहित्य प्रति देखिएको अनुराग, ‘कवीन्द्र’ वर्नी कविता रचना गर्नामा लिएको गहिरो अभिरुचिको असर उनका होरा नातिहरूमा पनि देसा-परेको थियो । यस कुराको पनि चर्चा यहाँ गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

प्रतापमल्लका भूपेन्द्र, चक्रवर्तेन्द्र, महीपतेन्द्र, नृपेन्द्र, पार्थिवेन्द्र यी पाँच होरा बाहेक सुन्दरनारायण, सुरतसाही, मान्धातासिंह आदि ठ्याहा मट्याहा गरी नौ जना होराहरू देखिएका छन्^{३१} । यिनमा केही प्रतापमल्ल हुँदै मरे, केही बालक नै थिए । यिन-

मध्ये मठ्याहा ह्योरा मान्यातासिंह मने प्रतापमल्ल जीवित ह्रद कवि मएर निस्केको देसापरेको ह । मान्यातासिंहले ने.सं. ७६० (वि.सं. १७२७) मा 'गीत केशरी' नामक कविता रचेका थिए त्यसबाट प्रतापमल्ल 'कवीन्द्र' कहलाए जस्तै उनी 'कविकेशरी' मनी कहलाएको थाहा पाइन्छ^{३२} । उदाहरणार्थ त्यस काव्यको एक पद्य यहाँ उद्धृत गरिन्छ -----

*नेपालाधिपतेप्रतापनूपतेः श्रीमत्कवीन्द्रस्य च

सूनोः शस्त्रसमूहशास्त्रविविधालंकारनम्रस्य च ।

मान्याता कविकेशरीति भुवनख्यातस्य काव्यं मुदा

श्रीकृष्णार्घिपतहृद्गतस्य सुधियां कण्ठेऽस्तु हाराय च ॥*

प्रतापमल्लका ठ्याहा ह्योराह्रमा ठूला मए पछि पार्थिवेन्द्रमल्लले पनि आफूलाई 'कविराजराज' मने पदवीले विमूषित गरेको पाइन्छ । काठमाडौं तलेजुको ने.सं. ८०२ को स्तम्भ लेखमा '... कविराजराज श्रीश्रीजयपार्थिवेन्द्रमल्ल देवविरचितं देव्यार्षचामराष्टकं संपूर्णं' मनी वर्णन गरिएको ह । यसबाट उनले स्तोत्र रचना गरेका थिए तथा 'कविराजराज' मने पदवी लिएका थिए मने थाहा हुन्छ^{३३} ।

पार्थिवेन्द्र पछि उनका ह्योरा भूपालेन्द्रमल्ल (प्रतापमल्लका नाति) गद्दीमा बसे । उनको एउटा टकमा 'कवीन्द्रचूडामणि सम्राट्' मने कुंदिएको पाइन्छ^{३४} । साथै काठमाडौं गद्दी बैठक अगाडिको मन्दिरमा रहेको ने.सं. ८०६ को अभिलेखमा भूपालेन्द्रमल्लले बनाएको स्तोत्रको उल्लेख परेको ह^{३५} । वीरपुस्तकालयमा रहेको नाटकको संकलनमा 'नलचरित' नामक एउटा नाटक ह, जुन भूपालेन्द्रमल्लले बनाएको मने ह^{३६} । त्यसबेला भूपालेन्द्रमल्ल दशवर्षका मात्र थिए^{३७} । दशवर्षका व्यक्तिले त्यस्तो रचना, कृति बनाउन सम्भव हैन कि मने शंका उठ्नु स्वामाविक हो । तर सम्भवतः प्रतापमल्लले कविता रचना गर्नेतिर अभिरुचि लिएका हुनाले उनका ह्योरा नातिहल्ले पनि आफूलाई कवि मनी देखाउनमा गौरव सफेका थिए । प्रतापमल्लको साहित्य प्रति फुकावलाई प्रकारान्तरले यस परम्पराले पनि पुष्टि गर्दछ ।

प्रतापमल्लको कविताको एक फलक

प्रतापमल्ल ने.सं. ७६१ (वि.सं. १६६८) मा गद्दीमा बसेका हुन् । त्यसबेला उनी अठारवर्षका थिए^{३८} । गद्दीमा बसेको लगत्तै पछिका अभिलेखमा उनलाई 'कवि' मनी जोड दिइएको पाइन्छ । यसबाट कविता रचना प्रति प्रतापमल्ल शुद्धै लागिसेका थिए मने फाल्किन्छ । तर शुद्धका अभिलेखमा उनका आफ्ना रचना परेको हैन । ने.सं. ७६६ (वि.सं. १७०५) मन्दा केही अधि प्रतापमल्लकी मनपरेकी महारानी रूपमतीदेवी र राजमतीको मृत्यु भयो । रूपमती कुचविहारका राजाकी ह्योरी थिहन्; राजमती मने कर्णाटदेशकी थिहन् । यी दुईको संफनामा ने.सं. ७६६ मा काठमाडौंको आठ कुने कृष्णामन्दिर प्रतापमल्लले बनाउन लाएका थिए^{३९} । यस पछि प्रतापमल्लका अभिलेखमा उनका कविता कुंदिएका हुन् ।

७२ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ६, नं. १ (दिसम्बर १९८१)/नं. २ (जुन १९८२)

ती कविताहरू प्रायः गरी स्तोत्र गीत रूपका हुन्, केही वंशावली वर्णनरूपका हुन् । साथै रूपमती आदि दिवंगत रानीहरूको मुक्त होस् भन्ने भाव पनि त्यस ताकाका अभिलेखमा परेका हुन् । यसबाट आफ्ना मन परेका महारानी, रानीहरूको असामयिक मृत्युले प्रताप-मल्लको मनमा ठूलो चोट प-यो, त्यसै चोटले गर्दा विभिन्न देव देवीहरूको स्तोत्र, गीतको रचनातिर प्रतापमल्लको कवि हृदय ढल्केको देखिएको छ । विचारार्थ यहाँ प्रतापमल्लका त्यस ताकाका अभिलेखहरूका केही उद्धरण गरिएको छ । -

महाच श्रीरूपमति देवी दत्त ध्व रूपमति देवी श्रीश्रीप्रतापमल्लया पत्नि,
कर्णाट देशया श्री राजमती प्रेयसी ध्वपनि नेत्रमस परलोक जुयाव

श्रीश्रीप्रतापमल्लन ध्व देवल दयक विज्याडोव रुक्मिणी सत्यमामाया
स्वरूपन नेत्रमंग सारिक दयकाव जन्मजन्मान्तरस मुमालके कामनान
ध्व नामन वंश गोपाल मूर्ति स्थापना याडोविज्याडो जुरो ॥ सम्बत्
७६६..... ४० ।

श्री ३ वज्रयोगिनिस्त श्रीश्रीकवीन्द्र मल्लदेवन ध्व देवल दडोव गजु
ल श्यावाव धम श्लोक, म चिडोव साहासन चोयात स्तोत्र याडो
..... सम्बत् ७७५* ४१ ।

महाराजा धिराज भूपकेशरी श्रीश्रीकविन्द्र जयप्रतापमल्ल देवन
धम श्लोक चिडोव ध्व साहासन रोहोस चोस्काव धम स्तोत्र
याडो ॥..... सम्बत् ७७७ ४२ ।

यसबाट प्रतापमल्लले अभिलेखहरूमा "स्तोत्र" "गीत" कुंदाउनामा उपर्युक्त कारण रहेको थियो कि भन्ने लाग्दछ । यहाँ मनाई उपर्युक्त चोटले नै प्रतापमल्ल कविता रचनातिर ढल्के भन्ने होईन । कविता रचनामा उनको सौख त शुरु मै थियो । गद्दीमा बसेको लगत्तै पछि नै उनले आफूलाई "कवीन्द्र" भन्न थालिसकेका थिए भन्ने कुरा माथि पनि मनिसकियो । तर काठमाडौंका प्रत्येक जसो प्रसिद्ध देव मन्दिरमा आफ्ना स्तोत्र, गीत कुंदाउनामा चाहि उपर्युक्त प्रेयसी विरह नै मुख्य कारण थियो कि भन्ने देखिन आएको छ ।

यस प्रसङ्गमा एउटा कुराको तुलना गर्नु चास लाग्दो देखिन्छ । लिच्छविकालका राजाहरूमा आफूलाई "असल कवि" मनी गर्व गर्ने एक मात्र राजा जयदेव द्वितीय हुन् । पशुपतिको प्रसिद्ध अभिलेखमा "जयदेव असल कवि" हुन्, काव्य रचना गर्न स्वयं उनी नै समर्थ थिए, तर आफ्नो कुलवर्णन आफै गर्नु राम्रो नभएकोले स्वयं जयदेवले आफ्ना वंशवर्णन गरेनन्; पाँचवटा पथमात्र यहाँ उज्जै लेखी कुंदाए भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ४३ । ती

पाँच पद्य आफूले चढाएको कमलको वर्णन रूपका हुन्, ती पाँच पद्यहरू स्तोत्र रूपका हुन् मन्त्र सकिन्छ । प्रतापमल्लले पनि आफ्नो वंशवर्णन गराई अभिलेख राख्न लाएका हुन् । तिनमा केही रचना खुद प्रतापमल्ल आफूले गरेका हुन् । पशुपतिको अभिलेखमा 'इति श्री महाराजा-धिराज श्रीश्रीराजराजेन्द्र कवीन्द्र जयप्रतापमल्लदेव विरचिता निजवंशावली समाप्ता' मनिरे-को ह^{४४} । यसबाट लिच्छवि राजा जयदेव द्वितीयलाई जस्तो आफ्नो वंशवर्णन गर्न प्रताप-मल्ललाई चाहिँ संकोच लागेको थिएन मन्त्र देखिन्छ । हुनत पशुपतिमा सबैले देख्ने ठाउँमा रहेको जयदेवको त्यो ठूलो अभिलेख प्रतापमल्लले पनि देखेको त हुन सक्छ । तर प्रतापमल्लले त्यो अभिलेख अवश्य पनि पढेका थिएनन् होला ।

प्रतापमल्लले रचेका गीतहरू पनि पाइएका हुन्^{४५} । खोजी ग-यीं भने प्रतापमल्लका नाटक आदि कृति पनि पाउने आशा राख्न सकिन्छ । प्रतापमल्लका कविताको विश्लेषण अर्को लेखमा गरिनेछ । यहाँ प्रतापमल्लको साहित्यतिरको मुकाव देखाउन मात्र चर्चा गरिएको हो ।

प्रतापमल्लको जिज्ञासु प्रकृति

प्रतापमल्ल कवि मात्र थिएनन्, केही विद्वान् प्रकृतिका पनि थिए । विद्वान्को सब-मन्दा मुख्य लक्षण हुन्छ जिज्ञासा; अर्थात् नयाँ नयाँ कुरा जान्ने इच्छा । प्रतापमल्लमा पनि नयाँ नयाँ कुरा जान्ने उत्सुकता थियो । यस कुराको पुष्टि उनका अनेक क्रिया-कलापबाट हुन्छ । उदाहरणार्थ हनुमान्ढोका दरवारको भित्तामा तथा जगन्नाथ देवलमा १५ विभिन्न लिपिद्वारा कुंदाइएको अभिलेखलाई देखाउन सकिन्छ । ती अभिलेखहरूमा 'अरबी' 'फारसी' आदि लिपिका साथै 'रोमन' लिपि पनि कुंदाइएको ह^{४६} । नेपाली-हरूमा रोमन लिपिको पहिलो प्रयोग गर्ने प्रतापमल्ल हुन् मन्त्रे देखिन आएको छ । प्रताप-मल्लको पालामा दुई जना ईसाई पादरीहरू तिब्बतबाट काठमाडौं आएका थिए । तिनीहरू-बाट प्रतापमल्लले रोमन लिपिको ज्ञान लिएको देखिन्छ । साथै प्रतापमल्लले पाश्चात्य संगीत-को नमूना पनि त्यसबेला पाएको देखिन्छ^{४७} । प्रतापमल्लले त्यस अभिलेखमा विभिन्न लिपि मात्र कुंदाएका होइनन्, त्यसवेलाका पण्डितहरूलाई हाँक पनि उनले दिएका हुन् । विभिन्न कुराको ज्ञान हासिल गर्नु पर्छ, जिज्ञासा नभएको मानिसलाई पण्डित मन्त्र सुहाउँदैन मन्त्रे माव उक्त अभिलेखमा प्रतापमल्लले व्यक्त गरेका हुन् । अभिलेखकै वाक्य यस प्रकारको छ--

* कवीन्द्र जय प्रतापमल्ल देवन जिमडोता जात आसलन दयकाओ
थम चोस्य तथा पंडित जनसेन श्लोक बोडोव अर्थ यायमाल,
गोम्हन थ्व बोडोव अर्थ यातम्ह घाय पंडित, थ्व बोडोव अर्थ
याय मफतसा व्यर्थन जन्म कारओ ओ माम वुवु जोक्व ज्याथ
जिधि जुयके यात ।।

७४ सि एन ए एस जनल, मोल ६, नं. १ (डिसेम्बर १९८१)/नं. २ (जुन १९८२)

यसबाट प्रतापमल्लको जिज्ञासु प्रकृतिको फलक पाइन्छ । कुनै कुरा गर्नु पर्दा प्रतापमल्ल आफैँ शास्त्रहरू हेर्ने गर्दथे । प्रतापमल्ललाई 'भूगोल' बनाउन मन लाग्यो । अनि उनले अनेक शास्त्र हेरी 'भूगोल' रचना गरेथे । प्रतापमल्लको 'भूगोल' अर्कै प्रकारको थियो, यो भिन्नै कुरा हो^{४६} । तर उनी जिज्ञासु थिए भन्ने चाहिँ यताबाट थाहा पाइन्छ । शान्तिपुर प्रवेशको कुराले पनि उनको जिज्ञासु प्रकृतिलाई अत्याउछ^{४७} । इसाइपादरीहरूले उपहारस्वरूप दिएको दूरवीन प्रति प्रतापमल्लले देखाएको चाखले पनि उनको जिज्ञासालाई दर्शाउछ ।

माथि उल्लिखित कुराले पनि प्रतापमल्लको जिज्ञासु प्रकृतिलाई देखाउछ । यस्तै जिज्ञासु हुनाले नै साहित्य, संगीत, कलाप्रति उनको बढी फुकाव भएको देखिन्छ ।

प्रतापमल्लको सङ्गीतप्रति फुकाव

संगीत नेपाली जनजीवनको अभिन्न अंग नै रहेको थियो भन्न सकिन्छ । संगीत मनोरञ्जनको साथै धार्मिक र सामाजिक पदार्क अंग बनेको थियो । ईश्वरको भजनको लागि संगीत अनिवार्य जस्तै थियो । यो कुरा वैदिककालदेखि नै चलि आइरहेको थियो भन्ने बुझिन्छ । 'सामगायन' एक किसिमले संगीतमय थियो । पछि विभिन्न धार्मिक सम्प्रदायले पनि संगीतलाई धर्म प्रचारको साधन बनाए । उदाहरणको लागि 'चर्वागीत' लाई देखाउन सकिन्छ ।

संगीत मनोरञ्जनको पनि प्रमुख साधन रहेको थियो । लिच्छविकालका शासकहरूको संगीतप्रति कस्तो अभिरुचि थियो भने स्पष्ट रूपमा जान्न सकिएको छैन । तर राजकुमारी-लाई शिक्षा दिँदा संगीत आदि ललितकलाको शिक्षा दिइन्थ्यो भन्ने संकेत मानदेवकी छोरी विजयवतीको सूर्यघाटको अभिलेखबाट पाइएको छ^{४८} । यस कारण लिच्छविकालका शासकहरू पनि संगीतप्रति अभिरुचि राख्थे भन्ने थाहा पाइन्छ । अभिलेखहरूमा परेको 'वादित्रगोष्ठी' ले पनि यसको पुष्टि गर्दछ । तर संगीतप्रतिको अभिरुचिलाई गौरवको रूपमा प्रशस्ति आदिमा समेत जोड्ने काम लिच्छविकालका शासकहरूले गरेको पाइँदैन । मल्लकालमा आएर भने संगीत जान्नु शासकहरूको लागि गौरवको कुरा भएको देखिन्छ । विशेष गरेर योगनरेन्द्र आदि ललितपुरका राजाहरूको संगीतप्रति बढी फुकाव भएको देखिएको छ^{४९} ।

प्रतापमल्लको पनि संगीत प्रति निकै फुकाव रहेको थियो । उनी संगीतमा अभिरुचि राख्ने मात्र होइनन्, संगीत प्रति उनको दखल पनि थियो, उनले संगीतशास्त्रको अभ्यास पनि गरेका थिए । साथै संगीतशास्त्र जान्दछु भन्ने कुरामा प्रतापमल्ललाई गर्व समेत थियो । यसैले आफ्नो प्रशस्तिमा समेत 'संगीतादि सकलविद्यापारंग' भन्ने उल्लेख उनले गराएका छन् । गीतको रचना सुद प्रतापमल्ल नै पनि गर्दथे । साथै उनी स्वयं गायन पनि गर्दथे । हनुमान्-

ढोका दरबारको मूल सुनकोढोका माथि प्रतापमल्लको एक सालिक रहेको छ । त्यसमा प्रताप-मल्ल हातमा बाजा लिई गायनमा व्यस्त रहेको दर्शाइएको छ । मोहनचोकका मित्तिचित्रहरू मध्ये एकमा पश्चिमी ढंगको बाजा वजाउन तल्लीन प्रतापमल्लको चित्रण गरिएको छ । गायन मात्र गर्ने होइनन्, उनी कहिले कहीं नर्तकका रूपमा पनि रंगमंचमा उत्रन्थे । यस कुराको उल्लेख प्रतापमल्लको कवीन्द्रपुरको अभिलेखमा भएको छ^{५४} ।

यति कुराबाट संगीत प्रति प्रतापमल्लको फुकाव थियो मन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । यस विषयमा अरू पनि अनेक उदाहरण दिन सकिन्छ । तर संगीत प्रति प्रतापमल्लको फुकाव थियो मन्ने कुरा सिद्ध गर्न माथिका केही उदाहरण नै पर्याप्त छन् ।

प्रतापमल्लको कलाप्रति फुकाव

साहित्य र संगीत जस्तै प्रतापमल्ल कलाका पनि उपासक थिए । ललितकलाका मुख्य तीन अंग मानिएका छन्, - वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला । यी तीनै कलामा प्रतापमल्लको ठूलो अभिरुचि थियो । ललितकला प्रति प्रतापमल्लको अभिरुचि जान्न यताउति दृष्टि दिनु पर्दैन, हनुमान्ढोका दरबार र यसका आसपासमा मात्र दृष्टि दिए पुग्छ । हनुमान्ढोका दरबारमा पनि 'मोहनचोक' लाई मात्र हेरे पनि प्रतापमल्लको कलाप्रियताको फलक राम्ररी पाइन्छ । मोहनचोक प्रतापमल्लले नै बनाउन लाएका हुन्^{५५} । यहाँ वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला तिनैको उदाहरण पाउन सकिन्छ ।

हनुमान्ढोका दरबार बाहेक पशुपति, गुह्येश्वरी, स्वयम्भू आदि ठाउँमा पनि प्रतापमल्लका कृति रहेका छन् । रानीपोखरी पनि प्रतापमल्लको वास्तुकलाप्रियताको उदाहरण हो^{५६} । रानीपोखरी छेउमा एक ढुंगाको ठूलो हात्ती पनि रहेको छ । हात्ती माथि प्रतापमल्ल र दुई छोराहरूको सालिक रहेको छ^{५७} । सो हात्ती र सालिक कलात्मक छ । प्रतापमल्लको प्रस्तर मूर्तिकलाको यो सुन्दर नमूना मान्न सकिन्छ । ढुंगा बाहेक प्रतापमल्लका धातुका मूर्तिकला पनि पाइन्छन् । प्रतापमल्लले बनाउन लाएको धातुको विश्वरूप कलात्मक रहेको छ । यसै गरी प्रतापमल्लका पटचित्र पनि पाइएका छन्, मित्तिचित्रहरू पनि पाइएका छन् । प्रतापमल्लका कलाकृतिको विश्लेषण भिन्नै निबन्धमा गरिनेछ । माथिको केही चर्चा कलाप्रतिको प्रतापमल्लको फुकावलाई दर्शाउन मात्र गरिएको हो ।

कलाका पारखीहरूलाई कलात्मक वस्तु देखे पछि लोभ लाग्छ, तिनको संग्रह आफूकहाँ होस् भनी उनीहरू चाहन्छन् । प्रतापमल्ल पनि कलाका पारखी थिए । यस कारण कलात्मक वस्तु देखेपछि प्रतापमल्ललाई लोभ लाग्दथ्यो । यसै लोभले गर्दा प्रतापमल्लले कहिले काहीँ शिष्टाचारको समेत केही उल्लङ्घन गर्दथे । हनुमान्ढोका दरबारलाई कलात्मक वस्तुले सजाउन प्रतापमल्ल यताउताका कलात्मक वस्तु हनुमान्ढोका दरबारमा ल्याउने समेत गर्थे ।

७६ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ६, नं. १ (डिसेम्बर १९८१)/नं. २ (जुन १९८२)

हनूमान्ढोका मित्रका नारायण ज्ञानेश्वर मेकबाट ल्याइएको मन्ने छ^{५८} । दरबार मित्रको प्रसिद्ध कालियदमनको मूर्ति पनि अन्तबाट ल्याइएको मन्ने अनुमान गरिएको छ । एक पटक प्रतापमल्लले मकपुरमा हमला गर्दा त्यताबाट क्लात्मक वस्तुहरू लुटेर ल्याएको वर्णन वंश-वलीकारले गरेको छन्^{५९} । ती वस्तुमध्ये हनूमान्ढोकाको, मूलद्वारमा रहेका दुईटा सिंह पनि हुन् मनिन्छ ।

नयाँ दरबार, पुर देवमन्दिर, धारा, पोखरी आदि अनेक वास्तुकला र अरू कला सम्बन्धी कृतिहरू प्रतापमल्लका थुप्रै पाइएका हुनाले कलाप्रति प्रतापमल्लको फुकाव थियो मन्ने कुरा राम्ररी नै प्रमाणित हुन्छ ।

उपसंहार

माथि उल्लिखित कुराबाट राजा प्रतापमल्लको साहित्य, संगीत र कला प्रति फुकाव राम्ररी थियो मन्ने थाहा पाइन्छ । प्रायः गरी चलतापूर्वा ठूला अरू शासकहरूको पनि साहित्य, संगीत र कलामा अभिरुचि रहेको हामी पाउँछौं । तर कसैको फुकाव साहित्यमा बढी थियो भने संगीत र कलाप्रति त्यतिको नभएको देखिन्छ । कसैको कलाप्रति फुकाव छ भने साहित्य र संगीत प्रति पनि त्यति नै फुकाव भएको कम पाइन्छ । प्रतापमल्लको भने साहित्यमा पनि उत्तिकै फुकाव रहेथ्यो । साहित्य प्रतिको फुकावले गर्दा उनले आफ्नो उपनाम नै 'कवीन्द्र' मनी राखे । साथै संगीत प्रति पनि उनको उत्तिकै फुकाव थियो । संगीतको फुकावले गर्दा प्रशस्तिमा समेत ..... संगीतादि सकलशास्त्रपारंग' मनी प्रतापमल्लले लेखाएका छन् । त्यस्तै कलाप्रतिको उनको अभिरुचि पनि त्यतिकै थियो । कलाकारको रूपमा रंगमंचमा पनि उनी उत्रेका थिए । कलाको फुकावले गर्दा कान्तिपुरलाई क्लात्मक पानामा प्रतापमल्लको ठूलो हात रहेको छ मन्दा उक्त्युक्ति हुँदैन^{६०} ।

प्रतापमल्लका यस्तै विशेषताले गर्दा उनको कान्तिपुरका मल्ल राजाहरूमा मात्र होइन, तात्कालिक नेपालका अरू राजाहरूमा समेत पनि उल्लेखनीय स्थान रहेको पाइन्छ ।

टिप्पणी

१. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, (कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३०), पृ. २८७ ।
२. योगीनरहरिनाथ (सम्प्रा), संस्कृत सन्देश, (वर्ष १, अंक ६), पृ. ४० ।
३. संशोधन मण्डल, अभिलेख संग्रह, पहिलो भाग (महाबौद्ध, २०१८), पृ. २३ ।
धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पृ. ८७ ।
४. धनवज्र वज्राचार्य, श्रीकलहामिमानी राजा, पूर्णिमा (वर्ष १, अंक १), पृ. ५ ।

५. योगीनरहरिनाथ, संस्कृत सन्देश (वर्ष १, अंक १), पृ. १७ ।
धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालिका अभिलेख, पृ. ५५६ ।
६. लुशियानो पेटेक, मेडिमल हिस्ट्री अफ नेपाल, प्रथम संस्करण (रोम: १९५८),
पृ. ६६-१०१ ।
७. धनवज्र वज्राचार्य, *साहित्य, संगीत र कलाको अभिवृद्धिमा राजकीय विवाहोत्सवको
प्रभाव, *गोरखापत्र (१६ फाल्गुन, २०२६), पृ. ६ ।
८. लुशियानो पेटेक, मेडिमल हिस्ट्री अफ नेपाल, पृ. १४० ।
९. गोपालराज वंशावली, ६२ पत्र ।
१०. धनवज्र वज्राचार्य, गोरखापत्र, पृ. १० ।
११. ऐतिहासिक घटनावली, (काठमाडौं: श्री ५ को सरकार, वीरपुस्तकालय, २०२०),
पृ. ६ ।
१२. संशोधन मण्डल, इतिहास संशोधनको प्रमाण-प्रमेय, पहिलो भाग, प्रथम संस्करण
(ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, २०१६), पृ. ११५ ।
१३. रामजी तैवारी, आदि (सम्प्रा.), ऐतिहासिक पत्र संग्रह, दाश्रो भाग (काठमाडौं,
नेपाल सांस्कृतिक परिषद, वि.सं. २०२१), पृ. २६-२७ ।
१४. रामजी तैवारी आदि, ऐतिहासिक पत्र संग्रह, पृ. २७ ।
१५. धनवज्र वज्राचार्य, टेक बहादुर श्रेष्ठ, दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा (कीर्तिपुर:
नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, २०३१), पृ. ४१ ।
१६. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, दोश्रो भाग, पहिलो संस्करण (कलकत्ता: के.एल.
मुखोपाध्याय, १९६६), पृ. ६६ ।
१७. गौतमवज्र वज्राचार्य, हनुमानढोका राजदरवार (कीर्तिपुर: नेपाल तथा एशियाली
अध्ययन संस्थान, २०३३), पृ. २१३ ।
*श्रीश्रीकवीन्द्र जयप्रतापमल्ल देव प्रमु ठाकुरसन थम शास्त्रस सोया
पिकायाव ध्व पूथ्वी भूगोल चोस्य विज्याडोा जुरो* ।
- शंकरमान राजवंशी (सम्प्रा.), पुरातत्व पत्र संग्रह (काठमाडौं: पुरातत्व र संस्कृति
विभाग, २०१६), पृ. २ ।
श्रीश्रीजयप्रतापमल्ल देवेन आफुले शास्त्र हेरिकन, असंख्यास पुण्य देसिकन
१८. संशोधन मण्डल, अभिलेख संग्रह, तेस्रो भाग (महाबौद्ध, काठमाडौं, २०१८), पृ. १७ ।
१९. मोलानाथ पौडेल, धनवज्र वज्राचार्य (सम्प्रा.) गल्लीमा फ्यांकिस्को कसिंगर
पहिलो संस्करण (ललितपुर: जगदम्बा प्रेस, वि.सं. २०१८), पृ. ६३ ।

७८ सि एन ए एस जर्नल, भोलम ६, नं. १ (दिसम्बर १९८१)/नं. २ (जुन १९८२)

२०. धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल (सम्पा.) ऐतिहासिक पत्र संग्रह, पहिलो भाग (काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद, २०१४), पृ. ८ ।
२१. गौतमवज्र वज्राचार्य, 'प्रतापमल्लको शान्तिपुर प्रवेश', पूर्णिमा (पूर्णांक ४), पृ. ३१।
२२. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पहिलो संस्करण (पटना: लेसक, १९६६), पृ. ७२ ।
२३. मोहन प्र. खनाल, अभिलेख संकलन, (काठमाडौं: साफा प्रकाशन, २०२८), प. ३१ ।
हमानसिंह नेमजोडो, किरातकालीन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास, प्रथम संस्करण (दार्जिलिङ: नेपाल साहित्य परिषद, २०३१) पृ. ६३-६६ ।
२४. मगवानलाल इन्द्राजी, ट्रैण्टी श्री इन्सक्रिप्सन्स फ्रम नेपाल, संख्या १६ (बम्बह: १८८५), पृ. २६ ।
२५. हेमराज शाक्य, नेपाल लिपि-प्रकाश, प्लेट नं. ७, पहिलो संस्करण (काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३०) ।
२६. राजवली पाण्डे, हिस्टोरिकल एण्ड लिटररि इन्सक्रिप्सन्स, प्रथम संस्करण (बनारस: चौसम्बा संस्कृत सेरिज अफिस, १९६२), पृ. ६० ।
२७. रेनियर नौली, नेपलीज इन्सक्रिप्सन्स इन गुप्त क्यारेक्टरर्स, भाग १ (रीम: १९५६), संख्या ४६ ।
२८. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छुविकालका अभिलेख, पृ. ५५४ ।
२९. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पृ. ७५ ।
३०. गौतमवज्र वज्राचार्य, हनुमानढोका राजदरवार, पृ. ५१ ।
३१. संशोधन मण्डल, इतिहास संशोधनको प्रमाण-प्रमेय, पहिलो भाग, प्रथम संस्करण (ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, २०१९), पृ. ५९-६० ।
३२. धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपाल (सम्पा.), ऐतिहासिक पत्र संग्रह, पृ. २९-३० ।
३३. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पृ. १८९ ।
३४. सत्य मोहन जोशी, नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा, (काठमाडौं: जगदम्बा प्रकाशन, २०१९), पृ. ८५ ।
३५. रामजी तेवारी, 'भूमालेन्द्र मल्ल', पूर्णिमा (पूर्णांक ३), पृ. ४६ ।
३६. सुर्य विक्रम ज्ञवाली, नेपालको मध्यकालीन इतिहास, प्रथम संस्करण (काठमाडौं: रायल नेपाल एकेडमी, २०१९) पृ. २४० ।
३७. रामजी तेवारी, पूर्णिमा (पूर्णांक ३), पृ. ३८ ।
३८. रामजी तेवारी, आदि (सम्पा.), ऐतिहासिक पत्र संग्रह, दोस्रो भाग (काठमाडौं: नेपाल सांस्कृतिक परिषद, २०२१), पृ. २६-२७ ।

३६. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग दुई, पृ. ६६ ।
४०. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पृ. ८८ ।
- * श्रीश्रीप्रतापमल्लले यो देवल बनाउन लगाइयो र रुक्मिणी, सत्यमामा स्वरूपको दुई जनाको सालिक बनाउन लाइयो, जन्मजन्मात्तरसम्म मोक्षा प्राप्त होस् भन्ने कामनाले आफ्नो नामले वंशगोपाल मूर्ति स्थापना गराइयो । सम्बत् ७६६..... ।
४१. संशोधन मण्डल, अमिलेख संग्रह, तेश्रो भाग, पृ. १३ ।
- * श्री ३ वज्रयोगिनीलक्ष्मी श्रीश्रीकवीन्द्रमल्लदेवले यो देवल बनाई गजुर चढाई आफूले श्लोक गीत बनाइयो । यस साहासले लेखि स्तोत्र बनाइयो..... सम्बत् ७७६ ।
४२. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पृ. ११० ।
- * महाराजाधिराज भूपकेशरी श्रीश्रीकवीन्द्रजयप्रतापमल्लदेवले आफूले श्लोक बनाइएको साहासले आफूले स्तोत्र लेखि दृंगामा कुदाइयो.....सम्बत् ७७७ ।
४३. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अमिलेख, पृ. ५५६ ।
४४. भगवान्काल हन्द्राजी, द्वैन्ती श्री हन्सक्रिप्सन्स फ्रम नेपाल (बम्बे, १८८५), पृ. २६ ।
४५. जनकलाल वैद्यज्यूले नेवारी गीत सम्बन्धी अनुसन्धानको सिलसिलामा प्रतापमल्लका ३० वटा गीतहरू पाइएको कुरा मन्नु भएको छ जुन प्रकाशित भै सकेको छैन ।
४६. गौतम वज्राचार्य, हनुमान्ढोका राजदरवार, पृ. २११ ।
४८. गौतम वज्राचार्य, हनुमान्ढोका राजदरवार, पृ. १०२ ।
४९. गौतम वज्राचार्य, हनुमान्ढोका राजदरवार, पृ. १०५ ।
५०. गौतम वज्राचार्य, पूर्णिमा, पृ. ३१-३३ ।
५१. डि. आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग दुई, पृ. ७४ ।
५२. संशोधन मण्डल, अमिलेख संग्रह, पहिलो भाग, पृ. २३-२४ ।
५३. डि. आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग चार, पृ. २३३-३५ ।
५४. योगी नरहरिनाथ, संस्कृत सन्देश (वर्ष १, अंक ४), पृ. १-५ ।
५५. गौतम वज्राचार्य, हनुमान्ढोका राजदरवार, पृ. ६८-६९ ।
५६. योगी नरहरिनाथ, संस्कृत सन्देश ((वर्ष १, अंक १०-१२), पृ. ५५-५८ ।
५७. संशोधन मण्डल, अमिलेख संग्रह, तेश्रो भाग, पृ. २६ ।
५८. डेनियल राईट, हिष्ट्री अफ नेपाल, पृ. १२६ ।

८० सि एन ए एस जर्नल, भोलम ६, नं. १ (डिसेम्बर १९८१)/नं. २ (जुन १९८२)

५६. डि.आर. रेग्मी, मेडिमल नेपाल, भाग दुई, पृ. ७५ ।

६०. माष्टर प्लान फर द कन्जरभेशन अफ द कल्चरल हेरिटेज इन द काठमाण्डू म्याली

(फ्रान्स: युनेस्को: १९७७).